

Akkor jó a csólent, ha sír

Részlet Az újrakezdés receptjei című könyvből

„Egy katona konzervdobozokat dobál szét köztiünk. Elkapok egyet, kinyitom. Szalonna van benne, de nem tudhatom. Kegyetlenül éhes vagyok, április 5-e óta egy falatot sem ettem. Hosszan nézem a dobozt, készülődöm, hogy megkóstoljam. De a nyelvem még alig ér a szalonnához, elvesztem az eszméletemet. Vajon a kimerüléstől, vagy mert a testem tiltakozik a tisztátalan táplálék ellen? A testem megelőz, hamarabb ébred tudatára a visszanyert szabadságnak.”

(Elie Wiesel: Minden folyó a tengerbe siet, Esély Könyvklub, 1996)

A Ceaușescu-rezsimben töltött gyermekkorom kapcsán sokszor jut eszembe az éhezés. Pontosabban: nem annyira az éhségérzet, inkább az ízék utáni sóvárgás. Az igazi éhségről – szerencsénkre – dunsztunk nem volt, valamilyen étel mindig került. Nem tudtuk, legfeljebb nagyanyám generációja mesélte, hogy az éhség ordas, mint a farkas, felfalja, bekebelezi az éhezőt. A sóvárgást viszont nagyon jól ismertük. Arról, amit megkívántunk, tudtuk azt is, hogy milyennek kell lennie. Tudtuk, mert valaki már elkészítette, az anyám, a nagyanyám. Ez egyszerre volt személyes és kollektív, ugyanakkor nosztalgikus tudás.

Ezek a gondolatok, az éhezés és sóvárgás, indítottak el 2015-ben, hogy összeállítsak egy erdélyi zsidó receptes könyvet, amiben a közösség háború előtti szokásaira, a koncentrációs táborokban tapasztalt éhezésre, aztán a kommunizmus csajkarendszerében megélt inségre, a kényszerű tréfliségre egyaránt rá lehetett kérdezni. Látni és láttatni akartam, hogy mi maradt az észak-erdélyi kóser háztartásokból. Hogy erre választ kapjak, holokauszt-túlélőkkel interjúztam, hiszen ha valakik, ők még emlékezhetnek a háború előtti ízekre, a vidékenként eltérő praktikákra, a családi receptúrákra, ahogyan emlékeznek a pusztító éhségre és az ízék utáni sóvárgásra is.

Az interjúzást Marosvásárhelyen kezdtem, a szülővárosomban. Hamar kiderült, hogy a családi recepteken túl valami mást is rám testálnak az interjúalanyaim.

Mivel sem történész, sem antropológus, sem szociológus nem vagyok, a magam kísérleti módszertanával közelítettem meg a témát. A célom az volt, hogy kimozduljunk abból a dermedtségből, ami a holokauszt-túlélőket belekényszeríti az újramesélés paneljeibe, bennünket, kérdezőket pedig abba a szűk résbe, ahonnan a holokauszt legfeljebb egy falra akasztott képnek látszik, nem pedig – ahogyan Zygmunt Bauman mondja – ablaknak a világra, ahonnan az ember „sok, egyébként láthatatlan dolgot is megpillant”. Újra meg akartam nyitni ezt az ablakot, befelé is akartam nézni. Nem egy falra akasztható képet szerettem volna lét-

rehozni, hanem egy lépést tenni: vissza, *abba* a világba. Ha vissza lehet egyáltalán. Elmozdulni szerettem volna, előre és hátra, újraélni – akár rövid időre is – a normalitást, amikor még együtt volt a család, majd megeleveníteni a túlélők erőfeszítéseit, amikor a családjuk nélkül, kötetlekek nélkül próbáltak új egzisztenciát teremteni és a megszakított hagyomány dacára igyekeztek visszavarázsolni az otthon ízeit. Ugyanakkor mindenre kíváncsi voltam, mondhatni: szemérmetlenül kíváncsi. A haláltáborok hétköznapijaira is.

Utóbbival kapcsolatban sokáig kétely gyötört. Ott, az interjúk alatt is, végig. Elvégre kilencvenéves embereket faggattam és bolygattam. Akik nem biztos, hogy életük utolsó éveiben emlékezni akarnak. Vagy: nem erre akarnak emlékezni. Aztán gyötört a kétely az interjúk feldolgozása során. Hiszen kilencvenéves emberek emlékei kapcsán sokszor az emlékezés porózusságával kellett szembesülnöm. Végül úgy döntöttem, nem azt fogom megmutatni, hogyan zajlottak ezek az interjúk, hány keresztkérdést kellett feltennem, hogy a málló emlékeket sarokba szorítva egyszersmind tömbösítsem is azokat, hanem összegzést készítek arról, hogyan működnek az emlékek egy kilencvenéves ember életében. Milyen témák mentén kapaszkodnak össze. Milyen asszociációkat keltenek létre, azokat pedig mely traumák hozzák mozgásba. Ez ugyanis mindnyájunkban közös.

Az interjúkat másfél év alatt rögzítettem. Volt, amikor intenzíven csak ezzel foglalkoztam. Például 2017 nyarán, amikor ellátogattam Érmellékre és Máramarosszigetre, majd visszatértem ősszel, Ros Hasanakor, hogy az interjúalanyaimmal közösen meg is főzzünk egy-egy általuk közölt receptet. A felvevőgép – hang és videó – ezalatt is ment, így egészültek ki a korábbi beszélgetéseink.

Nyár elején, hetekkel indulásom előtt felhívtam Lieberman Dávidot, a máramarosszigeti hitközség vezetőjét, aki Izraelből települt vissza a valamikori *stetlbe*. Tulajdonképpen, Marosvásárhelyt leszámítva, ahol a családi kapcsolataim révén jóhiszeműségemről könnyebb volt meggyőzni a túlélőket, majd minden esetben a hitközségek vezetőit kerestem meg és kértem segítséget – tegyük hozzá: ismeretlenül. Lieberman Dávid, azaz Dudi, ahogyan a szigetiek hívják, Salamon Goldi nénit ajánlotta. Elsőként tehát vele találkoztam. Órákig beszélgettünk. Receptekről, alijázásról, családi traumákról, tabukról és szembesülésről. Aztán összefutottam a kertben Johnny Popescuval, a szigeti zsidóság történetének kutatójával és a hitközség tiszteletbeli tagjával, akitől megtudom, mennyire kivételes vidék Máramaros és környéke, milyen jiddis kifejezések élnek tovább a magyar és román nyelvben, hogy az ő generációja már gyerekként megtanulta levenni a sapkáját a templomban és visszatenni a zsinagógában, és hogy milyen zsidó recepteket őriz a város nem zsidó lakossága a mai napig. Amikor a latkeszről kezd beszélni, eszembe jut, hogy Wieselék épp latkeszt sütöttek közvetlenül a deportálás előtt.¹ Estig elhallgatnám, ha Lieberman Dudi pedellusi szigorával nem szólít minket vissza – Kinga, Johnny, gyertek be! –, úgyhogy abban maradunk, folytatjuk valamikor az interjút.

¹ „Kedd délután. Még a városban vagyunk. A mi konvojunk néhány nappal később indul. A kis gettóba helyeznek át, ahonnan épp elvitték a lakókat. A Mendel-házban rendezkedünk be, apai nagyanyám házában. Anyám főzni kezd. *Latkeszt* csinál, kedvenc ételünket. Most nincs spórolás, nincs adagolás. Mindenki ehét, amennyi belefér.” (Wiesel:106.)

A következő napon korareggel kivet az ágy. Fontos, nagyon fontos a találkozás első pár perce, ekkor mérettetik meg az ember, s derül ki, hogy méltó-e a bizalomra. Erre az egyre nem lehet felkészülni, nincs jól bevált panel, ami bármikor előkapható. Meg kell feledkezni az akarásról: nem hízelegni, nem bájologni, amire pedig oly nagy a késztetés.

Gyalog kelek át a városon, ez is a rákészülés része, belépek az udvarba, pár kövér fehér kakas kísér fel a tornácra, végül mély levegő és benyitok. Elém tárul egy takaros, rózsaszín kredences konyha, Goldi néni az asztalnál ül, reggelizik. Világoskék garbót visel, világoskék tekintete, mint a penge, elmetszi előttem az utat.

– Szervusz. Jöttél – jelenti ki, és ezzel fel is tartóztat egy pillanatra.

– Igen, én vagyok.

– Gyere, ülj le.

– Üljön le! – ismétli meg Marika, Goldi néni gondozója, egy termetre törekeny, mégis robusztus asszony, hangja öblös, nyers erőt sugároz, hanghordozásában ott a fővárosi asszonynak járó túlzott udvariasság, és talán a túlkompenzálásból eredő harsányság.

Leülök, kapok egy kávé, Marika is leül közém. Goldi nénivel egy ideig nézzük egymást. Állom a tekintetét. Szeme se rebben, úgy kavargatja a kakaót. Várok és hallgatok. Végül, miután megitta, elmondom, mi járatban vagyok. Recepteket gyűjtök, kíváncsi vagyok, hogyan éltek. Megtörli a száját és beszélni kezd.

Család

– Jól éltünk. Heten voltunk testvérek: négy fiú és három lány... Az édesanyám volt egy Walter lány. A Walter nagy család volt. Anyukáék is heten voltak testvérek. Az édesapám pedig Málek. Úgyhogy eredetileg Máleknek hívnak engemet. Málek Goldi. Ez Arankát jelent magyarul, Auricát románul. De engem mindenki Goldinak hív. Sok nyelven is beszélünk. Magyarul, románul, de zsidóul is. Én a mai napig beszélek zsidóul. Jiddisül.

– És be tetszik neked mutatkozni jiddisül?

– Hát hogyan! Persze. *Ikh heys Goldi Malek*. Engem hívnak: Goldi Malek. *Ikh lebn do aoyf Sziget*. Itt élek Szigeten. *Ikh ken gut redn eydish*. Én jól tudok jiddisül. Románul, magyarul is beszélek, de a legjobban jiddisül, mert az az anyanyelvem. Úgyhogy engem mindenki úgy ösmer: zsidó vagyok, azaz jiddis. Magyarul azért tudunk jól, mert a szüleink magyar iskolába jártak. Valamikor régen, amikor itt még magyar világ volt... A szülők nem nagyon tudtak románul. Nem is állt rá a nyelvük. Például azt nem tudták mondani, hogy *cearșaf*, csak azt, hogy *lepedeu* (lepedő).

– És jiddisül hogy mondják a lepedőt?

– Várjál csak, hadd gondolkozzam. *Me daf makhn das bett*. Meg kell csináljam az ágyat. *Me daf laygen*... Le kell terítenem a... Na, várjál csak: hogy is mondják? Már nem emlékszem, hogy hívják a lepedőt zsidóul. Zsargon-zsidóul. Mert ez a zsidó beszéd, amit mi beszélünk, tulajdonképpen lopott nyelv. Mert az eredeti zsidó az a héber. De az nagyon nehéz nekünk, azt mi nem tudjuk rendesen beszélni. Amikor felcseperedtünk, tanítottak minket rendesen beszélni zsidóul. Hiszen zsidók vagyunk! Kell, hogy tudjunk rendesen beszélni! (...) A mi utcánkba sok ma-

gyar lakott és sok zsidó. (...) Én itt születtem ebben a házban. Itt van két nagyszoba. A plafon magas, levegős. A nagymamával együtt tízen laktunk itt. Apukám szakállt viselt, nem hosszút. És járt zsidó templomba. Ortodoxok vagyunk.

– Be tetszettek tartani mindent?

– Hát, lehetőleg mindent. Mert mindent betartani nagyon nehéz. A húst is káseroltuk. Fél órát áztattuk hideg vízben, míg kijön a vér belőle. Aztán van egy ovális kosár, arra kiveszik a húst, hagyják, hogy lecsurogjon egy lavórra. És van durva só, azzal a hús minden porcikáját ki kell sózni. Nagyon egészséges a hús, ha kisózzák, és nagyon jó ízű. Mert egy pici só marad a húsban. Tenyésztettünk csirkéket...

– Azt látom, hogy most is tartanak.

– Tartunk hát! – szól közbe Marika. – Jaj, várom is, hogy jöjjön valaki, s vágja le, mert alig tudnak járni.

– És hogy tetszik vágatni? Sakterrel, rendesen?

– Sakterrel, persze,

– Hogy? Mit beszélsz? Már nincs sakter! – csattan fel Marika.

– Már nincs? – kérdez vissza Goldi néni elbizonytalanodva, szája szögletében csibészes mosoly.

– Nincs. Volt, a zsinagóga mögött, de már nincs.

Goldi néni megvonja a vállát, érezhetően nem feszélyezi, hogy az asszony rápirít.

– Ha láttad volna – folytatja – őszünepekkor hogy vitték a tyúkokat levágni! A fiú kapott egy kakast, imádkozott vele, a lányok meg az asszonyok a jércékkel. Ez is a zsidó valláshoz tartozik. Ahogy a kóserezés is. A kóserezés fél egészség. Mert ha a húst kiáztatjuk, leöntjük és sózzuk, az nagyon finom és egészséges. Akár pörköltet, akár levest csinálsz, akár káposztát töltesz. Ahhoz direkt jófajta „vastaghúst” használunk, amit ledarálunk, aztán ledinsztelünk hagymát, egy kis sóval és csípős borssal, összekeverjük a hússal, és megtöltjük a savanykás káposztát. Libazsírral a tetején.

– Hát én mondtam, hogy megyek s veszek neked libát. Tartok én itt neked libát!

– De attól még nem lesz az a liba kövér, hogy tartod és degeszre eszi magát. Meg kell tömni! Áztatunk este egy kis málét, de nem apró szeműt, mert ha félre csúszik, meg tud fúlni. A málé megdagad, másnap reggel egy kis olajat, sót teszel rá, kinyitod a liba száját és megtömöd. Néha megigazítod neki a begyiné, hogy csak idáig legyen... – mutat a gége tájékra. – Ha le akarod vágni, inkább a fiatalabbakat kell tömni. Reggel és este tömik. Este, hogy éccaka legyen neki, amit emésszen. Reggel azért, mert éhes. Én például úgy szeretem tömni, hogy leülök egy zsák szalmára, a lábamhoz veszek két libát, előbb megtömöm az egyiket, megigazítom a begyit, s ameddig azt elemészti, megtömöm a másikat. Ezt kell csinálni három-négy hétig, s olyan jól meghízik... Mindenki a kövéret keresi. Hogy találod meg a kövéret? Megfogod a szárnya alatt, s ha ott jó kövér a cici, mi így mondjuk annak a résznek, ahol nincs neki sok tollú, biztos lehetsz, hogy bejűl is jó zsíros... S ha teszünk az ivóvizébe szenet, jó fából való szenet, akkor azt a liba elrágja, így könnyebben emészti a málét, és egészségesebb a húsa. (...)

Nekünk péntek volt a legnehezebb nap, mert szombatra mindennel el kellett készülni. Csinálunk ilyenkor csólentet, amibe beleteszünk egy jó zsíros húst,

mert akkor jó a csólent, ha sír. Ha zsíros. Ahány személy, annyi húst teszünk bele. Aztán paszulyt teszünk bele, amit csütörtökön szokás beáztatni. Aztán feltöltjük vízzel, paprikát, sót teszünk bele, nem sokat, mert a főzésnél megsósosodik, pénteken este megfőzzük, szombaton pedig kivesszük a kész csólentet a lerből, vagy inkább kemencéből. Előzőleg kifűtöttek egy kemencét, s akkor az utca zsidósága oda vitte a csólentjét. De csináltunk még hozzá kuglit... Az reszelt krumpli, ehhez jön két-három tojás, egy kétliteres lábosban megcsinálod a kuglit, teszel bele sót meg egy kis csípős borst. És annyi olajat adsz hozzája, hogy abban süljön meg. Nagyon finom lesz, mert a teteje és az alja kap egy kérget...

Kisvártatva előkerül az édesanyja csólentes edénye, majd a régi fotók.

– Ez itt én vagyok lánykoromban!

– Egy szépségkirálynő tetszik lenni.

– Szép is voltam. Nem voltam csúnya.

– És a lágerben nem volt bántódása emiatt? Hogy ilyen gyönyörű lány volt?

– Nem. Voltak olyan tiszték, akik kiszemeltek egy-két lányt... Ez itt az esküvői képem. Szép ember volt az uram...

– Hány évesen tetszett visszajönni?

– Tizennyolc? Tizenkilenc?

– Akkor sokáig tetszett a lágerben lenni.

– Előtte még voltam a gettóban.

A szigeti gettó

– A gettóban nem történt ki tudja, milyen nagy dolog. Érezgették velünk, hogy zsidók vagyunk. A magyarok inkább, a románok nem. Én sokszor be is olvastam nekik. Mondtam nekik, na, mi van, jó volt a zsidó akkor, amikor szegények voltak és segítettek? Akkor jó volt a zsidó? Most, hogy már felvirágoztál, és több van, mint a zsidónak, már nem kellünk? Úgyhogy mink párszor beolvastunk. Hát elfelejtetted, mennyi mindent tanultál tőlem? Most, hogy kicsit nagyobb vagy, mint a zsidó, már azt sem tudod, hogyan üssél egyet rajta? Még visszajöhet a régi a világ, vigyázz! Visszakaphatod. De voltak jóhiszemű keresztények is. Például a kisgyerekeknek kellett a tej. Akkor ki kellett kéredzkedni, hogy piacra menjünk tejért. És akkor a jóhiszemű keresztények odajöttek a gettóhoz és kérdezték: Mire van szükség? Adja ide a pénzt, majd én hozok. Hoztak. Románok is, magyarok is...

Hosszan hallgatunk, elérkeztünk a nehezéhez. Kisvártatva rá is kérdezek. Eleinte bajosan tudom összerakni a történetét, mert Goldi néni összekeveri a gettó és lágeremlékeket. De ahogy beszél, úgy válnak szét és tisztulnak le az események.

– Hogy kell elképzelni egyáltalán a szigeti gettót?

– A szigeti gettó körül volt véve, három utca egymás mellett. Ez a három utca itt. Szuronyos katonák őrizték. És ha ki akartál menni, kellett kapjál egy papírt, hogy kimehessél. Egy házban négy-öt család lakott. Ha volt egy ekkora konyha, abban biztosan négy-öt család lakott. Voltak kisebb-nagyobb gyerekek. De azért volt fekvőhely elég. Meg mindenki hozott magával ágyneműt. Tallúbul. Libatallúbul. Annak jiddisül mondják: *feder*. (...) A gettóból aztán elmentünk, ahová *repatrizáltak* minket a katonák.

– És mivel mentek?

– Autóval vagy gyalog. Attól függ, milyen messzire vittek. Mert a tiszték mondták meg, hová menjünk. Legtöbbször gyárakba. Bútorgyárba például. Ötösével mentünk.

Marika közbevág:

– Mamuka, hát a lágerbe vonattal vittek!

– *Vă rog mult, nu-i șoptiți, că-s memoriile ei! Oricât de lung ar fi, eu am răbdare, dar nu e cazul, să-i sugerăm cum a fost² – sziszegem románul, ami persze ostobaság.*

– *Jó, de olyan hosszan mondja – dohog Marika.*

– *Nem baj, megvárjuk, amíg eszébe jut.*

A lágerben

– Amikor bevitték minket a lágerbe, külön a szülőket, külön a férfiakat, külön a nőket, külön a lányokat és külön a fiúkat, felírtak minket ötösével, s azután már mindig ötösével mentünk. (...) De ha vittek dolgozni, az egy szerencse volt. Mert ott kaptál enni. El voltál látva, nem jártál mezítláb, kaptál ruhát. (...) *Neunundsiebzig sechsendachtzig.* Itt van, ni. A-lager. És kettesével a két szám. Úgy volt, hogy megszámoztak minket, és csak szám szerint hívtak minket. Nem névleg. Csak szám szerint. Azért tudom még most is a számot. Ha éjjel felköltenek álmomból, akkor is. (...) Kaptunk egy szappanyt, azzal lecsutakoltuk magunkat, aztán törülközőt vagy lepedőt, megszártkoztunk és felvettük a ruhát.

– Hányan tetszettek egyszerre zuhanyozni?

– Sokan. Attól függött, hány rózsa volt. Mondjuk tíz rózsa. És kettő ment egy rózsa alá.

– És hogy érezte magát Goldi néni, hogy ennyi meztelen nő van körülötte? Nem zavarta?

– Nem, mert mink összetartottunk. Ha valaki gyenge volt, nem tudott mosakodni, akkor mink segítettünk neki. Egy tartotta, kettő mosta. Ha valakinek a szívével és tüdejével baj volt és a rossz táplálkozástól legyengült, akkor kellett segíteni rajta.

Itt kis időre összekuszálódnak az emlékek. Két-három kérdés, míg tisztázzuk. Hamar előjön Mengele neve.

– Vagy tizennyolcszor mentem keresztül a kezei között. A kezünkbe vittük a ruhát, anyaszült meztelennek kellett lenni. Ő megnézett, s ha volt pár pattanásod, ami kijött a naptól, azt már külön tették... be a kórházba...

– Kórházba? Azt mondták, hogy a kórházba megy?

– Úgy mondták, hogy oda.

– És mit tetszett hallani róluk: tényleg oda kerültek?

– Nem. Ők kerültek a... izé... a haláltáborba.

– Engem ne tessék kímélni, Goldi néni, mert már sok emberrel beszéltem, sokat tudok erről... Tudom, mennyi borzalom történt a lágerben.

– Hát ott, ahol én voltam, csúfságotlani épp nem csúfságotlaltak. Hanem volt egy csoport, amibe beválogattak nagyon szép, derék lányokat, és elvittek az állomás-

² Nagyon kérem, ne sűgjon neki, mert az ő emlékeire vagyok kíváncsi. Bármilyen hosszúra nyúljon is, van türelmem, arra viszont semmi szükség, hogy befolyásoljuk az emlékeit.

ra a katonáknak. Én nem kerültem közéjük, mert nem voltam elég magas. Mindig úgy iparkodtam, hogy ne én legyek az első, hanem a csoport közepibe legyek. Mert ha volt, mondjuk, egy rendes cipőd, akkor a kápó vagy az Anweiserin leszedte rólad, és egy rongyosat adott cserébe. Nekem, ha jobb cipőhöz jutottam, azért is sor közepire álltam, hogy ne lássák meg. És este a szalmazsák alá tettem. Mert azon aludtunk, az volt a párna. S pokróccal takaróztunk... Kójában aludtunk. Olyan *kóják* voltak,³ mint a tyúkketrec. Abban csak ülni tudtál, felállni nem. Onnan, mikor adtak enni, elmentél az ebédlőbe, ha volt ebédlő. Amikor nem volt ebédlő, mindenki ment a csajkával, s kaptál egy merítőkanál ételt, s azzal félrementedél... S voltak olyan vásrómok,⁴ ahol megmostad az edényedet. Nekem is volt egy ilyen *szüüm*, amire az edényemet kötöttem. És nagyon vigyáztunk, hogy tiszta legyen. A ruhára is. Hogy lehetőleg legyen az is tiszta. Este, mikor bekerültem a lágerbe a munkahelyről, elmentem a vásrómhoz, ott kaptunk egy nagyon durva barna szappanyt, azzal megmostuk a ruhánkat, és megöblítettük, és jól kicsavartuk, segített egy-két lány, s magunk alá terítettük, hogy reggel tudjuk felvenni. Mert kettő nem volt, csak ez az egy. Ez nyáron volt. Nyáron nem fáztunk. Úgy voltunk beosztva, hogy öt-hat lány egymás mellett aludt, mint a heringek. Minden este egy másik volt a szélin. Mert elől és hátul nem volt olyan meleg. Így osztottuk be, hogy váltsuk egymást. És nem volt köztünk veszekedés, vita.

– Korábban tetszett említeni, hogy tizennyolcszor került Mengele elé.

– Igen, ruhával a kezünkben, így – mutatja, hogyan: feltartott kezekkel – mentünk át, anyaszült meztelenül, és ha volt pár pattanás a naptól, azt félretették, és elvitték a kórházba és meggyógyították. Aztán volt, aki nagyon gyenge volt, annak adtak valamit, és befejezte az életét... Én is ki voltam szemelve egyszer... De nem érkeztek kiengedni a gázt ránk... Jött valami vezetőség, és nem volt szabad ráengedni a gázt a heftlingekre.

– Miért válogatták ki Goldi nénit?

– Hát egy pár pattanásom kijött a naptól. Emiatt gondolták, hogy ki tudja, milyen betegségben szenvedek. Mengele csak ennyit mondott: Links! Rechts! Links! Rechts! Bal oldalt, jobb oldalt. Akit jobbra küldött, az ment a dolgára, akit balra, az ment a gázkamrába. (...) De a Jóisten segített. Mert mindenki kérte a Jóistent, hogy segítsen. Mindenki, amilyen nyelvbe született, úgy imádkozott az Istennek. Imádkozott, ahogy csak tudott.

Hosszan hallgatunk. Azt hiszem, itt nem szabad tovább faggatózni. Nincs jogom sem a megkérdőjelezésére, sem a további bolygatásra. Eszembe jut Elie Wiesel intése: „Egy ember találkozása a halállal maradjon titok. A szemérem kívánja így. (...) A zsidó hagyományban az egyén halála az ő magánügye. Jobb, ha a gázkamrák zárva maradnak a fürkésző tekintetek előtt. De még a képzelet előtt is.”

Marika, aki egy ideje felkönyökölve gubbaszt, mintha megérezné, rám mordul:

– Na, most megint lesz két nap sírás. Én megmondtam, hogy többet nem engedek ide senkit...

– Kilencven százaléka ment balra. – folytatja Goldi néni. – Ha kaptunk rendes ételt, nem fogytunk le. S nem rongyolódunk le. (...) Gyárakban dolgoztunk. Szép gyárakban. Bútorgyár, vasgyár, szabóság. Ahol ilyen női ruhákat varrnak. Volt

³ Koje németül hálófülkét jelent, Goldi néni itt már a lágerzsargont használja.

⁴ Waschraum.

olyan is, aki nem akart élni. Nem evett. Azt mondta: Mi hasznom van nekem az életből? Jobb, ha meghalok. Nem szenvedek és kész. Pedig fiatal volt. 17-18 éves.

– És Goldi nénit mi tartotta életben?

– Hát az, hogy fiatal vagyok, és még nem éltem, még szeretnék élni. És hátha élnek a szüleim. Mert nem biztos, hogy nem élnek... Pedig annyian haláloztak el, hogy mindennap jöttek, felrakták őket egy szekérre, ahogy az ölfát, úgy rakták a halottakat is egymásra... s úgy vitték a... oda... ahol végeztek a többiekkel... ahol elégették. (...) Aztán voltam ott benn, amikor már felszabadultam. És én is egyszer már ki voltam válogatva. Tudtam, hogy most már ez a vég, ha nem sikerül valahogy kimenekülni onnan, akkor biztosan én is bekerülök a krematóriumba. De úgy el voltál csüggedve, olyan fásult voltál, hogy már nem érdekelt. Ha meg kell halni, hát meg kell halni, az ember egy halállal úgyis tartozik. De nem hagytam el magamat. Kellett legyél erős, hogy mosakodjál, mert ha nem tisztálkodtál, akkor oda kerültél. Úgyhogy mi kimostuk a ruhánkat a vásrómba, ahol jött a víz, kaptunk egy darab szappant, olyan volt, mint a föld, és azzal kidörzsöltük, ahol nagyon piszkos volt, és újra felvettük...

Visszatérés

– Én a négy fal közé érkeztem. Azt hittem, hogy találok valakit itthon. De csak az üres konyhát a négy fallal, azt találtam.

– Nem költöztek be a helyükbe?

– Voltak. De mikor meghallották, hogy felszabadulunk és jövünk haza, mind elpucoltak. Üresen hagyták a lakást.

– Nem vittek el semmit?

– Hát, nem volt mit. Ami volt, ruhanemű, cipő, azt mind magunkkal vittük... Magamban voltam. Nem volt életben maradt lánytestvér, akivel összejöjnek, csak néhány szigeti ismerős és unokatestvér.

– Goldi néni érkezésekor már volt megint hitközség?

– Volt. Elszállásoltak minket. Akinek nem volt ruhaneműje, annak adtak. Biztosan szégyellték, hogy rongyosak, foltosak voltunk. (...) Itt, ebből a házból vittek el. Jól éltünk előtte. Volt két fejős tehenünk. És volt kert, abban nyári alma, *bátor* alma,⁵ jonatán. A kertünket elválasztotta a vasút. Túl is volt vagy öt fertály föld, és a vasút előtt is. A házzal együtt volt itt hét fertály, az összesen tizenkettő. A föld után éltünk. Heten voltunk testvérek, azokat mind öltöztetni, cipőt venni... Lehetőleg azoknak vettünk új cipőt, akik iskolába jártak. És nem volt szabad piszkosan vagy foltosan járni. Jóformán minden élelem megtermett, ami kell. Saját krumplink volt, paszuly, tök, csináltunk tökfőzeléket, befőztünk télire...

– És most? Kóser háztartást tetszik vezetni?

– Kóseret.

– Mosogatni is külön tetszik a tejest a húsostól?

– Régebben az is külön volt. A mosogatás is. Itt, ebben a szekrényben voltak a tejesek – a kredenc bal szárnyára mutat –, s ebben a húsosak.

⁵ Valószínűleg a batul almára érti, eredeti neve *bátul*, ami boglyafenéket jelent, pince híján ugyanis ide raktározták el őszi szüret után.

– És most?

– Most már nem – mondja Marika. – De, mondjuk, amiben főzöm a tejet, abban főzöm állandóan.

– És volt külön pészahi edény?

– Nem, de káseroltuk. Egy nagy kazán alatt raktunk tüzet, azt megtöltöttük vízzel, s amikor főtt a víz, beletettük a csuprokat, ami előzőleg ki volt szépen sűrölve, aztán előblítve, és ha betetted háromszor abba a vízbe, már tudtad használni Húsvétkor. Régen a húsvéti edény külön volt.

– Goldi néni, én tudom, hogy rettenetesen rosszul és keveset adtak enni a lágerben, és nem szívesen emlékszik vissza. De volt olyan, hogy beszélgettek a lányokkal az itthoni ízekről?

– Hát mi mindig főztünk. Hogy mit ettünk otthon. Mit ennénk. Mert milyen az ember, amikor éhes! Csak az ételről beszél. Hogy mit kíván. És hát mit kíván? Bármit. Mindent. (...) Azt az éhséget nem lehet megmagyarázni. Azt csak az érti, aki benne volt. Ebbe az érzésbe csak az tudja beleképzelni magát, aki tudta, hogy mit jelent. A zsidónak van egy jó természete: hogy ő mindig remél. Az tartja benne az életet. Hátha a Jóisten jövőre segít. És akkor felszabadulunk. És akkor már csak jobb lesz. De már olyan nagyon jó nem lesz soha, mert a szülők már nincsenek. Egyedül kell fenntartani magadat. És nem tanultál szakmát. És miből fogsz megélni. (...) Ha volt egy kis kert, megművelted, volt már saját krumplid, kukoricád, hagyma, fokhagyma... ami kell a házba. Akkor már jobban érezted magad. És összekerültél valakivel, akivel talált a szó, és akkor együtt maradt a férfi és a nő.

– Goldi néni mit csinált, miután visszajött és férjhez ment?

– Csak a házimunkával foglalkoztam. És a kertben dolgoztam.

Apránként felenged a hangulat. Hangjába visszaköltözik a huncutság, fennhagyja a szavak végét, mintha kérdezne. Meg kellett várnom, hogy visszakanyarodjunk ide. Hogy legalább a magam megnyugvására azt mondhassam: jó hangulatban zárjuk le. Ők ketten elheccelődnek még, megbeszéljük, hogy legközelebb majd megtanít igazi csólentet főzni.

Csólent

Ősszel, Ros Hasana előtt néhány nappal épp a folytatást tervezem, amikor valamelyik román portál megírja, hogy Johnny meghalt. A hír letaglóz. Mekkora tudás vész kárba a korai halállal, gondolom. Bekéredzkedem a hitközségre a Ros Hasanai főzésre, megveszem a Dohány utcai kóser boltban a két fagyasztott, nagyobbacska marhaszegyet Goldi néni csólentjéhez.

Az udvarban a fehér kakasok még nagyobbak lettek, Marika a kapuban vár.

– Nagyon felbolygattam múltkor Goldi nénit? - kérdezem

– Igen. Sírt. Három napig nem akart enni és sírt. Eszibe jutott minden, és folyton azt hajtogatta, hogy jobb volt neki a lágerben, mert ottan voltak neki egy csomóan. Hiába mondtam, hogy mama, de hát nem volt jó, ottan kínoztak téged. Igen, de legalább nem voltam egyedül, mondta.

Innen nehéz indítani, de belépek a konyhába és Goldi néni nyakába borulok:

– Én úgy hallottam, és úgy beszéltek a múltkor is, hogy Goldi néni csólentje messzi földön híres.

– Igen – mondja Goldi néni, és a hangja felível, csibészesen. – Nagyon jó csólentet tudok csinálni, az biztos.

– Hát, én hoztam hozzá itt mindenfélét, például kóser marhaszegyet.

– Az jó lesz, majd én dirigálok neked, és te szépen megfőzöd.

– Nem dirigálsz, hanem kiszállsz az ágyból, s teszed bele a fűszereket, meg mindent, ami kell – mondja Marika.

Mielőtt hozzálátnánk, Marika előkapja a kredencből a banánzöld színváltós rúzszt, vastagon bekeni Goldi néni ajkait, egy-egy pötttyöt is elsatíroz az orcáján, és megfésüli.

– Nem jött Bözsike, a fodrászom – mondja Goldi néni bocsánatkérően, végigsimítva a haján.

Közben Marika megigazítja a türkiz garbóját és elrendezgeti a Dávid-csillagot a nyakában. Kamerán keresztül nézem a készülődést, megilletődöm ennyi intimitástól, most először érzem, hogy elfogadtak, befogadtak. A múltkori találkozás sokat tanított magamról is. Most már tudnám, hogyan kezeljem egy kilencvenegy éves asszony emlékeit, mikor hagyjam őt engedni a vágybeszéd kísértésének, hadd higgye egy pillanatra, hogy a lágerben „nem csúfságotlak”, hadd merítsen erőt a következő emlékhöz.

– Na, adjam a hagymát? Pucolod? Majd meglássa, milyen szépen pucolja Mamuka. Legalább dolgozik egy kicsit. Olyan szép apróra vágja.

– Igen, adhatod! Van, aki táblán vágja, én a kezemben. Megpucolod, látod, de a szárát megtartod, mert a szárától fogod.

Fogja a hagymát, apró, alig pár milliméteres bemetszéseket vág rajta hosszában, aztán elfordítja, és keresztben kezdi szelni. Parányi hagymakockák hullanak a fazékba.

– És miket tetszik csinálni újévre?

– Róshásunákor? Megédesítjük az esztendőt. Mézzel. A családfő megkezd egy kalácsot. Abból a kalácsból mindenki kap egy szeletet. Abból a szeletből le-törsz egy darabkát, az asztal közepén van a méz, és bemártod a mézbe. Hogy olyan édes legyen az egész éved, amilyen édes az a méz. De nem kötelező csak őszi ünnepekkor. Lehet év közben is. Ha, mondjuk, vendéged jön, és azt akarod, hogy jól érezze magát, beinvitáld és adsz neki mézet.

– Na, nézze meg, milyen apróra vágta! Hát kinek van türelme ehhez?! – dohogja Marika elismerően, majd hozzáteszi: – Te, Mamuka, ne csináljunk egy kis hagymás tojást?

– De! Csináljunk!

Előkerül még két fej hagyma, Goldi néni pedig tovább aprít és beszél.

– Apa nagyon szerette a hagymás tojást. Úgyhogy nálunk minden gyerek megszokta. De hát milyen jó is! Nekem akkor finom, ha zsírral csinálom. A zsír az eredeti. A majorságszír. A zsidók, mit gondolsz, miért nem használnak disznót? Mert ottan, ahonnan a zsidók jönnek, ottan csak melegek vannak. És a zsír felolvad. És a disznózsír, ha felolvad, nem jó. Az emberek megbetegednek. De a majorságszírtól nem.

– És hány évesen csinálta Goldi néni az első csólentjét?

– Hát én már elég koros voltam, de a háború előtt láttam, hogy csinálják.

Úgyhogy akkor is meg tudtam csinálni, mikor már senki nem volt mellettem. Mert az a lényeg, hogy lássa az ember, hogy készül. Most már te láttad. Nagyon helyes. Úgyhogy most már meg is fogod tudni csinálni.

Fő a csólent, megtanulok még néhány receptet. A false fist például. Marika meg zsémbel közben:

– Csináld már azt a hagymástoját, ennék egy szelet kenyeret, korog a belem!

Goldi néni felnevet:

– Nem hagyja az embert élni, mert ő éhes. Hát egyél valami mást!

– Nekem ne dirigálj! Egész nap nem eszek semmit, jövök ide, csinállok ezt, csinállok azt, adok neked ezt, adok neked azt, de neked nem kell semmi. Aztán óránként éhes vagy, dirigálsz és ugráltatsz, én meg éhes maradok, megdühödök, kiabálok. Így élünk mi – teszi még hozzá és elneveti magát.

A konyhában egész jó illat van már, ez ismét előhozza az emlékeket.

– Csak addig kellesz a férfiaknak – kesereg Goldi néni –, amíg elvesznek mindent, utána úgyis találnak valami ürügyet, hogy odébb álljanak. Voltam én már zsákban is, tarisznyában is, jobb így egyedül. Pedig jóképű ember volt a férjem, azért mentem hozzá. Egy-két évig jó volt. Aztán kellett neki más. Megunt engem. A férfiakat csak az érdekli, hogy befészkeljék magukat, s aztán nekik jó legyen. Itt minden az enyém volt. A ház is. Itt volt a gettó is. Négy család laktunk idebenn. (...) A szüleim szerelemházasságban éltek. Egy esküvőn ismerkedtek össze, úgy magyarázta apa nekem. Anya nagyon szép lány volt, de nem tudott táncolni. És apa felkérte őt. Mert apa nagyon jól táncolt. Órákat is adott fiataloknak. Jártak együtt, kétszer-háromszor hazakísérte, de anya hiába hívta be, apa szégyellte magát. Aztán mikor harmadszor hazakísérte, apa azt mondta: Tudod mit? Bemegyek. Ha megfelelek a szülőknek, jó, ha nem, úgyis jó. Erre anya azt válaszolta: Az én szüleimnek csak úgy felelsz meg, ha én megmondom, hogy tetszel nekem. Ha nem tetszel nekem, az én szüleim nem kényszerítenek. Anya mindig azt mondta nekem: Én elvettem magamnak azt, akit szerettem. Te is azt fogod elvenni, aki neked kell. Ajánlva nekünk nem kell parti. Ilyen szülők voltak az enyéme. Anyuci csak attól féltett, hogy nagy a szám. Azt mondta: Ki lesz az a szerencsétlen, aki téged elvesz? Mindenesetre, ha a nagy száddal együtt elvesz valaki, az téged nagyon kell, hogy szeressen. De anyukával és apukával én nem voltam szemtelen. Velük nagyon hízogó voltam. Alig vártam a péntek estéket, mert olyankor mindig apa mellett vagy apa térdén ültem. Apa térdén mindig a kicsik ültek. Rifke és én. Nagyon szerettem a péntek estéket. Olyankor mindig énekeltünk.

Aztán a gyertya bencsolásáról kezd mesélni. Az elsőről, amikor férjhez ment. Megkérem, mutassa meg nekem.

– Hát felteszel egy kendőt a fejedre, mert kendő nélkül nem állunk a gyertyák elé. Meggyújtod a gyertyát, majd kétszer-háromszor így csinálsz a kezeddal magad felé, és elmondod az áldást.

Elmondja jiddisül az áldást, majd megkérdezi, értettem-e. Megrázom a fejem.

– Hát arra kértem áldást, hogy százhusz évig éljek az urammal boldogan.

Egyik emlék a másikba kapaszkodva, hol komoran, hol derűsen kéredezkedik elő. Megterítünk, tálalunk, csendben eszünk. Aztán elköszönök tőlük, végigsétálok az utcán, lefordulok, elhaladok Elie Wiesel háza előtt, a szefárd zsinagóga előtt. Johnnyt, míg a csólent megfőtt, eltemették. Másnap lesz a főzés Ros Hasanára a hitközségben.